

“Dünya ədəbiyyatı mümkündürmü?” sualı uzun müddətdir fərqli müstəvilərdə müzakirə olunur.

Fredrik Cemsonun 1986-cı ildə “Çoxmədəniyyətli kapitalizm çağında üçüncü dünya ədəbiyyatı” adlı məqaləsi bu müzakirəni daha da qızışdırdı. Məqaləyə ilk cavabı Ayjaz Əhməd verdi. Və onu başqa adlar izlədi.

Üçüncü dünya ədəbiyyatlarının qaçılmaz olaraq milli xəyanət xüsusiyyətlərini daşdığını bildiren Cemsona qarşı etnosentrik və oryantalist olmayan bir fikrin mümkün ola biləcəyini deyirdilər.

Dünya ədəbiyyatının artıq mümkün olduğunu dilə gətirən Hötenin bu düşüncəylə yazdığı

raq ədəbiyyatın bir neçə janrı olmasına baxmayaraq, on doqquzuncu əsrin sonunda bu anlayışın yaranmağını xatırlamağa dəyər). Ədəbiyyat hekayəni, şeiri, dastanı, nağılı, essenini, romanı - bütün janrları qeyri-bərabər inkişaf prosesində olsa da, təmsil etməyə səy göstərir. Amma növlər yaranar, təkmilləşər, məhv olar və bizə sadəcə klassiklər qalar - “İliada” və ya “Min bir gecə nağılları” kimi.

Çağımızda isə roman daha çox diqqət çəkir və digər janrlar üzərində hakim oldu. Romantizmin, üsyanın, ümidin və sevginin ədəbiyyatını təmsil edən şeir belə hər qitədə zəifləyib. Romanın bu qədər məşhur olması modern həyatın in-

romanın içində həll olarkən, roman özü də bütün dünyaya coğrafi və mədəni müstəvidə yayılmaqdadır.

Dünya ədəbiyyatı tarixi bir mərkəzə toplayır və ordan bütün dünyaya yayır. Roman üçün çox gözəl bənzətmədir, çünki roman da bütün janrları özündə cəmləşdirib böyük ölçüdə ədəbiyyat janrına çevrilməkdədir. Amma insanlığın mədəni dəyişikliyiindəki bu istiqamətin narahatlıq yaradan tərəfləri də var. Söhbət mədəniyyətlərin və mədəni formaların öz içində daim qeyri-bərabər inkişafından gedə bilər, amma inkişafı bərabər bərabərlik və plüralist olmağın ziyanı nə idi? Bəs hələ də belə bir imkan varsa, bu necə aktuallaşa bilər?

Milli dillərin ədəbiyyatın içindəki anlamı və missiyası da dəyişir. Bir neçə əsr əvvəl cəmiyyətlərin yeni sosial əhvalı yeni bir ədəbiyyat janrını - romanı ortaya çıxardı. Sənaye toplumları yaranır, yeni siniflər müəyyən edilir, böyük şəhərlər qurulurdu. Şəhərlərin qarışıqlığında çabalayan yeni insan - fərd - formalaşmaqda və böyük imperatorluqların nisbətən təsir edici, zəif və plüralist mədəniyyətinin yerini konkret sərhədlər və qaydalarla müəyyənləşmiş millətlər alırdı. Əvvəllər ədəbiyyat milli mətn yaratmağa bir vasitəsi kimi görünürdüsə, indi milliliyi aşmağın yoludur. Dünya ədəbiyyatı gerçəkləşmək üçün millətlərin siyasi olaraq qarışmasını gözləmir, ayrı-ayrı millətlər var olarkən belə ədəbiyyat onlara qarşı çıxmağın bir yolunu tapır. Bu baxımdan dünya ədəbiyyatı həm milli ədəbiyyatın öz içində inkişafına təsir edir, həm də onu aşır. Yeni dil bir yandan millətlər arasındakı digər yandan millətlərdən kənar bir dildir.

Toplumlar modern çağa qədər keçən təxminən iki min il qiyamət qorxusuyla yaşamışdır. Kəşf həyatın başqa bir anlamıydı. O zamanlar kəşf içində karnavalların qələbəlik səsi axtarıldı. Sonra aydınlanma dövrü ilə ümid çağları başladı. Bu coşqu iki əsr davam etdi. İyirminci əsrdə ədəbiyyat yeni dövrün qiyamətindən yazdı. “Hər bir şey göz önündəki faktıdan daha aldadıcı ola bilməz” deyən Şerlok Holms haqlı idi. Epik mətnlər tragik fəlakətlərə önəm verir, faciə həmişə mətnin əvvəlindən hiss olunurdu. Nağıllar isə “happy end”lə bitirdi. Roman faciə ilə xoşbəxtliyi iç-içə keçirdi və mətnin sonuna deyil, mərkəzinə yerləşdirdi. Yeni dövrün ədəbiyyatı həm faciənin içindəki xoşbəxtliyi, həm də xoşbəxtliyin içindəki faciəni axtardı.

Romanın işi bütün real faktları aşmaq idi. Bu, ümumi mühakimə və azad ədəbiyyat yaratmağa daha əlverişli idi. Lakin roman hər yerdə eyni dillə oxunmur və eyni cür başa düşülmürdü. “Parçalanma” romanının yazarı Şinua Aşəbə öz cəmiyyətindəki faciəvi bir hekayəni yazarkən qərbiləşən bu romana antropoloji mənə yükləyirdilər, Aşəbə isə elə məhz bu mənənin qurbanı olanların faciəsini danışır. Romanın mövzusu deyil, romanda nəyin yazılmadığını araşdıran Terri Egleton Qərbdə yaranan yeni mətnləri süzgəcdən keçirirdi. Və digər tərəfdə də Salman Rüşdi “Hindistandan bəhs edən bir romanda nəyə görə hindli biri bəyaz bir ingilise təcavüz edər?” sualını gündəmə gətirirdi. Bu cür mübahisələr bəşəriyyətin önündəki çətinlikləri göstərərək bəlkə də o çətinliklərin çarəsini tapmağın yollarını da çoxaldırdı. Qeyri-bərabər inkişaf qanunu hələ də keçərlidirsə, indi mərkəzdən xaricdəki mədəniyyətlərin ədəbiyyatı daha aktualdır. Bəşəriyyət modern çağda Şekspirə başladı. Ondan əvvəl Homer də, “Min bir gecə nağılları” da bəşəri idi. Amma onların bəşəriyyəti sonrakı dövrlərə yayılaraq yeni həyat taparkən, günümüzdə dünya ədəbiyyatı bu imkanı indiki zamanda tapmaq marağındadır. Bu müzakirələrdə unudulan tərəf bəşəri mətnləri oxuyan bəşəri oxucuların olub-olmamasıdır.

Davamı səhifə 20-də

■ Burhan Sönməz

Dünya ədəbiyyatı ümiddir, yoxsa imkansızlıq?

“Şərq-Qərb divanı”nın (1819) yayımlanmasından iki yüz il keçməsinə baxmayaraq eyni suallar hələ də gündəmədir: Dünya ədəbiyyatı mümkündürmü? Milli dillərin və ədəbiyyatların dünya ədəbiyyatı anlayışındakı yeri nədir?

Sual dünya ədəbiyyatı ifadəsindəki sözlərin özündən başlayır. Dünya nədir? Ədəbiyyat nədir? Uzun müddətdir, hakim düşüncəyə görə dünya planetin hamısında deyil, inkişaf etmiş Qərbdə təmsil olunmaqdadır. Kürə formasında olan bir planetdən ziyadə, həm də piramida şəkilli mədəniyyətlərin planeti var. Əsas mövzu qatlar və siniflərdir. Mərkəz-çevrə münasibətləri, iqtisadiyyatdakı qeyri-bərabər inkişaf qaydasında olduğu kimi mədəniyyətlərin də bərabər olmayan inkişafına təsir edir. Ya da mərkəz ətrafındakıları (ilk vaxtlarda) asanlıqla çəke bilir. Fransua Fenelonun romanının fərqli qərbəlmə məcraları olan Rusiya, İran və Osmanlıda müxtəlif zamanlarda yayımlanan ilk roman olması bu kontekstdə dəyərlidir: bu cür münasibətlər kiməsə adi gələ bilər. Nə zaman ki, ədəbiyyatın modern ünsürləri perifer ölkələrdə də daimi bir hal alır, köhnə formalarla bir əlaqə quran və özünə axmağa məcra tapan ədəbiyyat öz fərqliliyi ilə istiqamətini müəyyənləşdirir, beləcə ədəbiyyatlar qeyri-bərabər inkişafa meyillənir. Bu bərabərsizlik mərkəz-mərkəzəqəçmə münasibətinin əksinə yönəlir. Belə bir tərzin ən canlı nümunəsi romandır. Nağıl və hekayə danışmaq, şeir və dastan demək min illərdir var olarkən, roman cəmi dörd yüz il öncə Avropada yarandı, orada inkişaf etdi və yayıldı. Modern romanın türk dilində ömrü təxminən yüz elli il, kürtcə isə yüz ildən daha gəncdir. Burada əlaqəli ifadənin ikinci sözü olan “ədəbiyyat” dövrəyə girir. Mövcud olduğumuz zamanda ədəbiyyat nəyi ifadə edir? (Afrika dillərində və ya Osmanlıda ad ola-

sanlara yetincə boş zaman buraxmaması ilə ziddiyyət təşkil edir. Hər kəs dəlicəsinə və ya bezgin işləyir, böyük şəhərlərin çətinlikləriylə boğuşur, televiziya seyr edir, ağıllı telefonlarla oynayır. Belə bir zaman tempində daha qısa mətnlərin populyarlaşması ağıla batandı. Hekayə və ya şeir kimi qısa zamanda oxuna biləcək mətnlər. Lakin elə olmadı. Hötenin “insanın planetar mülkü” dediyi şeirin yerini alan roman yüzlərcə səhifəlik həcmiylə boş zamanı azalan insanların həyatında daha çox qəbul edildi. Mixail Baxtin kimi fikir adamları bunun səbəbləri barədə geniş araşdırmalar apardı. Ədəbiyyatın modern çağında romanın xüsusiyyətlərini, onun toplum və fərdlərlə münasibətini qavramağa çalışdılar.

Söylənənlərdən biri bu idi: Romanın müəyyən edilə bilməyən sərhədləri özündən öncəki hər bir ədəbiyyat növünü (şeiri, nağılı, dastanı və s.), hətta başqa sahələri də (fəlsəfə, psixanaliz, tarix, sosiologiya və s.) ifadə etmə gücünü göstərir. Mətnlərarası, janrlarası və başqa nüanslar roman üçün əlverişlidir və onun genişlənməsinə imkan yaradır. Hər cür təhkiyə üsulu və hadisələr qara dəliyə bənzəyən roman tərəfindən “udulur”. Dünyanın bütün ifadə tərzləri

Narahatlıq iki səbəbdən yaranır. Birincisi, romandan başqa digər janrların arxa plana keçməsinin qarşısını necə almaq olar? Daha doğrusu, bu mümkündürmü? Bunun mümkün olmadığı söylenebilir. Hər inkişafın təbii təkamülünün (epik və nağılların çox keçmişdə qalması kimi) olduğu vurğulanır. Roman digər ədəbi növləri ölümdən xilas edir, onları öz içinə alıb yoğurur, yeni bir nəfəs verir. Narahatlığın ikinci səbəbi artıq burada görünür: Roman hər kəsin və hər coğrafiyanın səsinə ona uyğun şəkildə təqdim edə bilərmi? Bu suala yetkin cavab vermək son bir əsrdə mümkündür. Qərb tənqidiyə qarşı çıxan antikolonializm mübahisələri (Jozef Konroda qarşı çıxan Şinua Aşəbənin tənqidini misal çəke bilərik), kişi dominantlığına qarşı qadınların mövqeyinə münasibət (Virciniya Vulfdan yeni feminist baxışlara qədər böyüyən bir dalğa), bazarın monopoliya ilə idarə olunmasına qarşı etirazlar (azad yayınevlərinin və azad kitabxanaların yenidən yenidən qurulması) kimi xəbərdarlıqlar ədəbiyyat dünyasını bir səmtdə yönəldir və günbəgün daha aktiv müzakirələrə səbəb olur. Və bu zəmində hər beynəlxalq səviyyəli dil öz ədəbiyyatını digərlərinə çatdırmağa çalışır.

19 oktyabr 2019

WWW.KASPI.AZ

Əvvəli səhifə 19-da

Bu gün keçmişə nəzərən daha çox oxuyan, texnologiya sayəsində dünya ilə daha tez əlaqəyə girən, intellektual, gözləntiləri daha çox olan və dərinləşən oxucuların şüuru bəşəri ədəbiyyatın əsasını qoymaqdadır.

Dünya ədəbiyyatı anlayışında tədirginlik yaradan mövzulardan biri də hər kəs üçün hesablanmış, hər kəsə rahat olacaq bəsit mövzuların meydana çıxması, mətnlərin kütləviləşməsidir. Bu ehtimal oxucunu passiv bir alıcı olaraq görən tək yönlü mövqeyə əsaslanır. Oxucunun şüuru, intellekti müxtəlif yerləri və onların daxilindəki dinamik insanları qəbul edəcək səviyyədə ikən, dünyaya ədəbiyyatı daha azına qane olmayacaqdır. Populyar, bazar məhsullarının yayqın olamayacağı qənaətinə gəlmir bu.

Bütün zamanlarda bu cür məhsullar dəbdə olacaq. Lakin ədəbi mətnlər (belə olan halda da) zamanı aşma bilməz. Romanın bəşəriləşməsi oxucunun - fərdin dünyəviləşməsindən keçir. Və dünyəvi adlandırdığımız şeyin coğrafiyaların fərqli müstəvilərdə bir-biri ilə danışa biləcəyi kəşf olunanda yerli ədəbiyyatın, əslində, dünyəvi ədəbiyyatdan qaynaqlandığı bilənəcək. Lakin belə olan halda da bestseller ədəbiyyatının “daha çox vaxtda populyar olan” ədəbiyyatla əvəzlənəcəyi təhlükəsi yarana bilər. Yəni, populist ədəbiyyat daha uzun zaman aktual olacaq.

Bəşəriləşmə sadəcə ədəbiyyatın deyil, həm də sosiologiyanın, tarixin də iddiasıdır. Buraya rəsmi, kinonu, musiqini də əlavə edə bilərik. Hegel-Lukas kimi ifadə etsək, insanı paramparça etmiş bu toplumlarda itmiş birlikdəliyin yaranma çabasıdır. Bihudə axtarışdır bu? İnsanlığın gələcəyi bəlkə də paramparça olması ilə iç-içədir. Necə ki dünyanın genişləniş parçalanacağı ehtimalı var. Amma bu dağılma içində bütünləşmə axtarışı da boş bir xəyal deyildir. Fizikaya nəzər salsaq, Nyuton həqiqəti üzə çıxardı, amma əskikdi, Eynşteyn həqiqəti tapdı, amma yenə az idi, kvantçılar tapdıqları həqiqətləri təqdim etdilər, amma yenə az qaldı. Hər biri eyni məsələnin müxtəlif həllini tapdılar. İndi fizikada bu tapılan həqiqətlərin bütöv bir teoremi axtarılır. Həqiqəti bütöv şəkildə ifadə edən. Stefan Havking də ölmədən öncə bu teoremi dilə gətirən mətnlər yazdı. Bəlkə də, bu qədər bədbin olmağa dəyməz. Kim bilir, ədəbiyyatın da bütövləşmə arzusu, bu yolda sərf etdiyi zaman bir gün özünü doğrulda bilər.

Dünya ədəbiyyatını bir ailə kimi təsəvvür edəndə real görünür. Ailə, bənzərlərin deyil, bənzər olmayanların birliyi. Fərqli yaş, fərqli boy, fərqli çəki və fərqli xarakterlərin birgə yaşamasıdır. Tək ortaqlıqları eyni dili danışmalarıdır. Ədəbiyyat da eyni dili danışan (roman dili), bunun xaricindəki bütün şeyləri (sosiologiyayı, tarixi, fəlsəfəni, digər janrları, gözləntiləri, qayğıları) fərqli çeşidlərlə eyni mövqeyə toplaya bilər. Fərqlilikləri vurğulanan bu müstəvi beynəlxalq bazarın cansıxıcı, standart və bəlli bir mövzulara dayanan zehniyyətinin aşılmasına da yardım edəcək.

Tamliq, fərqliliklərin azadlıqları ilə mümkündür. Bunu nümunə götürməyən dünya ədəbiyyatı bazar məhsullarının bir hissəsinə çevrilə bilər və Qərb mövqələrini aşmaq arzusunda olarkən, onun bütün kürəyə yayılmasına səbəb ola bilər. Həqiqi bütünlük rahatlıq verən, amma narahatlığı da diri saxlayan bir mərhələdir.

Dünya ədəbiyyatı müxtəlif əhvalların toplamından daha irəli gedən yeni mühakimə metodunun yaranma səbəbi ola bilər. Əks təqdirdə müxtəlif ölkələrin milli ədəbiyyatı Avropa ədəbiyyatının kənarındakı çəpərlər olmaqdan və həmişə bəşəriləşməyə can atacaq bir nəsnə kimi qalmaqdan yaxa qurtara bilməyəcək. Höte kimi ədəbiyyatçıların, Marks və Engels kimi fikir adamlarının iki yüz il əvvəl Dünya ədəbiyyatını müjdələməsi erkən bir iddia kimi görünür, amma uzaqdakı gələcəyi işarə etdikləri də aşkardı. Bütün bunlara baxmayaraq bir imkan var. Bu imkan isə insanların (oxucuların, yazıçıların, nəşirlərin) çabası və bilikləri ilə mümkündür. Yoxsa, sadəcə bir gözlənti olaraq qalacaq. İndi o mərhələdəyik.

Böyük hərflərlə başlayan “Dünya Ədəbiyyatı” gündəlik yaşamımızda imkansız görünür, çünki ortaq bir dil və mövqe yoxdur. Digər bir anlamda isə populyar mədəniyyətin bəşəriləşməsi və sözü gedən mövhumun kiçik hərflərlə “dünya ədəbiyyatı” adını alması onsuz da gerçəkləşmiş kimidir. Kökü keçmişə dayanan bu gerçəklik dillərin zənginləşib sürətlə yeniləşməsindən, toplumlar arasında rabitələrin qurulmasından və oxucuların şüurunun bəşəri xüsusiyyətlərə yiyələnməsindən sonra mümkün ola bilər.